

İpek Yolu İktisadî ve Paralarının Gelişimi *The Development of Silk Road Economics and Coins*

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ONAY *

Özet

Bu çalışma İpek Yolu ile oluşan iktisadî gelişmeleri ve bu gelişmelerin en önemli unsuru olan parayı konu edinmektedir. Çin’de Han Hanedanı zamanında, İpek Yolları’nın açılması önemli iktisadî gelişmelere neden olmuştur. İpek Yolu üzerinde etkin olan veya katkısı bulunan devrin önemli güçleri siyasî veya iktisadî maksatlarla karşı karşıya veya yan yana gelmişlerdir. Bu ticarî ağ sayesinde dünyanın bu bölümünde para ekonomisi gelişmiş, altın, gümüş bakır ve bronzun maddî değerleri daha net biçimde ortaya konmuştur. Bunlardan imal edilen madenî paralar ve çeşitli eşyalar, para olarak kullanılmıştır. İpek ise başlangıçtan itibaren İpek Yolu denen ticarî yolların en makbul ve geçerli parası olmuş, etkisini ve yolculuğunu Çin’den başlayarak Hindistan’a ve Doğu Roma’ya kadar genişletmiştir. Bu ticarî rotalarda pamuk ve tahıl gibi diğer ürünlerin de ara mal olarak kullanıldığı görülmektedir. Uluslararası bir ticarî ağ olan İpek Yolları’nın iktisadî ve siyasî tarihi ile gelişimi bu paralar üzerinden anlaşılabilir. Türkistan coğrafyasının vaha kentleri olan Hotan, Kuça, Turfan gibi bölgelerde ve tüm İpek Yolu’nda bu paraların izleri sürülebilir. Hindistan üzerinden ve Roma’dan gelen altın paralarla, Partların ve Sasanîlerin gümüş paraları, Çinlilerin; ipeğiyle, bakır ve bronz paraları da birer döviz hükmünde olmuştur. Bu paralar maddî değerleri yanında etki alanları ve nitelikleri bakımından da değerlendirilmelidir. İpek Yolu tarihinin daimi bir parçası olan Türkler ise en başından itibaren ticarete daha çok takas usulünü benimsemişler ve ipeği para olarak kullanmayı seçmişlerdir. Akhunlar ve Gök-Türkler madenî paralar basmışlar, fakat genel olarak ipek konusundaki iktisadî kazançla ve ticarî yolların siyasî hâkimi olmakla ilgilenmişlerdir. Uygurların Çin’deki devletlerle olan iktisadî ilişkileri ise bu devletleri malî açıdan zor durumda bırakmış ve Çin’de bono denilebilecek başka finansal malzemelerin kullanılmasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ekonomi, altın, gümüş, bakır, ipek.

---

*Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ibrahimonay06@hotmail.com

Abstract

This study focuses on the economic developments occurring in connection with the Silk Roads and the coinage, which is the most important element of these developments. In China, the opening of the Silk Roads in the Han Dynasty led to significant economic developments. The important forces of the period that are active or contributed to the Silk Roads have come face to face or side by side for political or economic purposes. Thanks to this commercial network, a monetary economy developed in this part of the world and the material values of gold, silver, copper and bronze are more clearly demonstrated. Coins and various goods manufactured from these were used as money. Silk is the most favorable and valid form of currency of the Silk Roads from the beginning and it has expanded its influence on the journey from China to India and Byzantium. It is seen that other products such as cotton and grain are used as intermediate goods in these commercial routes. The economic and political history and development of the Silk Roads, which is an international commercial network, can be understood through these funds. These funds can be traced in the oasis cities of Turkestan geographically such as Khotan, Kucha, Turfan and all the Silk Roads. Gold coins from India and Rome, silver coins of the Parthians and Sasanians, the silk, copper and bronze coins of the Chinese were counted as foreign currency. These funds should be evaluated in terms of their material values as well as their impact areas and qualifications. The Turks, who are a permanent part of the history of the Silk Roads, had adopted more barter in their trade from the very beginning and chose to use silk as money. The White Huns and Gök-Turks had coins, but in general they were interested in the economic gains in silk and in being the political rulers of the commercial roads. The economic relations of the Uighurs with the states in China have left these states in a difficult financial situation and caused other financial materials like checks to be used in China.

Keywords: *Economics, Gold, Silver, Copper, Silk.*

Dünya ve iktisat tarihi bakımından en önemli hadiselerden biri “İpek Yolu” ya da “İpek Yolları” denen ticarî yolların kullanılmasıdır. Bu gelişme esasen Çin’deki Han Hanedanının, Hunların baskısından kurtulmak için gerçekleştirdiği arayışlar sonrasında yaşanmıştır. Kabaca Çin’den başlayarak, batıda Roma başkentine uzanan bu ticarî yollar sayesinde, dünyanın bu bölümünde gelişen ilişkiler zaman zaman kesintiye uğramış olsa da asırlarca devam etmiştir. Bu da malların, eşyaların ve madenî paraların deveren ettiği uluslararası finansal bir sistem ortaya çıkarmıştır. Bu süreçle birlikte doğuda, batıda veya güneydeki toplumlar da, bu uluslararası ekonomik ağın bir parçası hâline geldiler. Bu ağın genişliği ve etkinliği, yani İpek Yolu denen ticarî rotaların ve yolların neden ol-

duğu yeni ilişkiler, siyasal ve iktisadî hayata dair yeni düzen ve kavramların da oluşmasına neden oldu.

İlk önce bu rotaların sağladığı imkânlar ve temas koşulları, malzemelerin ve fikirlerin hareket edebildiği bir sistem ve ulaşım ağı ortaya koymuştu. Böylece doğudan batıya veya batıdan doğuya yapılan uzun yolculuklar için konaklama ve dinlenme yerleri sağlayan kentler gelişmiş ve değişmişti. Özellikle Türkistan sahasında bulunan vaha kentleri bu ticaretten en çok etkilenen ve gelişen alanlar olmuşlardı. Başlangıcından itibaren bu rotalara tali yollar eklenmiş ve güzergâhlar çeşitlenmiş olmakla birlikte belli alanların daha önemli olduğu ve daha sık kullanıldığı anlaşılmaktadır. Doğu-Batı ilişkisi konusunda bu rotalar, Çin'de eski başkent Ch'ang-an'dan başladığında, batıya doğru gidilerek varılan Tun-huang'dan sonra kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmaktadır. Kuzey yolu Turfan, Karaşar, Kuça ve Kaşgar, güney yolu ise Lou-lan, Hotan ve Yarkend'den Kaşgar'a varmaktadır. Bu iki yol da Kaşgar'da birleşir ve buradan batıya doğru Pamir Dağlarından, güneybatıda Gilgit, Keşmir ve Afganistan'a, kuzey batıda ise Sogdiana olarak adlandırılan bölgeye doğru devam etmektedir (Baykuzu 2015: 77-78). Bu rotaların dışında, kuzeyde ve özellikle güney rotasını Baktriya bölgesi ve çevresiyle, Hindistan'a kadar bağlayan farklı yollar da var olmuştur. Bu suretle İpek Yolları'nın vaha kentleri doğu ve batı arasındaki en önemli temas noktaları haline gelmiş ve çeşitli yollarla Hindistan'a kadar uzanan ulaşım da imkân sağlamıştır. Batıdan gelen eşyalar ve ürünler gibi dinler de bu güzergâhları kullanmışlardı. Bu nedenle İpek Yolu'nun iktisadî değişimi ve gelişimi, sosyal ve dinî hayata dair pek çok alana da sirayet etmiş ve onları etkilemiştir. Bu sayede eski ve orta çağın büyük dinlerini, devrin devletleri arasındaki siyasal ve askerî çatışmaları daha iyi değerlendirebiliyor ve anlamlandırıyoruz. Bunlarla birlikte bu güzergâhları iki yönlü kullanan iktisadî araçlar, gerek nitelik ve gerekse değer bakımından değişken bir yapıda olmuşlardır. Bu ise bazen mal ve eşyaların parasal değer taşınması yanında, çeşitli madenlerden basılan paraların da varlığı ve yolculuğu anlamına gelmektedir. Bunların bulunduğu alanlarla birlikte, görülme sıklıkları ve işlevsellikleri, tarihî olayların hikâyesi ve tarifi konusunda aydınlatıcı rol oynamışlardır.

İpek Yolu'nun varlığı, gelişmesi ve değer kazanması burayı, çeşitli devletlerin üzerinde hâkimiyet mücadelesi verdiği bir sahne hâline de getirmişti. Bu da çeşitli ittifakların veya düşmanlıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu yönüyle Türklerin tarihi İpek Yolu'yla olan ilişkilerinden bağımsız olmadığı gibi, Çinlilerin, İranlıların hatta Hintlilerin de tarihinde bu anlamların kuvvetli yansımaları görülür. Bahsedilen devletlerin ve halkların İpek Yolu üzerindeki varlıkla-

rı, siyasal ve askerî güçleriyle ilişkili olduğu kadar iktisadî güçleriyle de bağlantılıdır. Bunun tezahürü ise onların iktisadî araçları olan paraları ve bu paraların ticari yollardaki kullanımı konusundaki etkinlikleriyle anlaşılabilir.

A. İpek Yolları'nda İpeğin Para ve Döviz Olarak Kullanılması

İpeğin ortaya çıkması hakkında Çin efsanevî rivayetleri onu ilk imparator Huang-ti zamanına kadar götürmekle birlikte, ipek böceği, dut ve ipeğin bahsedildiği ilk metinler M.Ö. 12. yüzyılda kemik ve kaplumbağa kabukları üzerinde bulunmuştur. Han Hanedanı zamanında ise (M.Ö. 206-M.S. 220) ipek, farklı bir fonksiyona bürünmüş ve resmî hüviyet kazanmıştır. Çin'de bu devirde, altının saklanıp biriktirilmesi gibi ipek de biriktirmeye ve uzunluğu ile ölçülmeye başlanmıştır. Çok geçmeden yabancı ülkelerle ticarete döviz karşılığı olarak kullanım seviyesine yükselmiştir (Taşağıl 2015: 17). Bu nedenle "İpek Yolu" tarifi, bu ticari yollar üzerinde ipeğin anlam ve önemini göstermesi bakımından isabetlidir. Eski ve orta çağ boyunca Çin ile özdeşleşen ipek, en eski ticarî metallerden biri olduğu gibi para karşılığında da kullanılmış ve İpek Yolu ticaretinin büyük kısmı onun etrafında merkezleşmiştir. Tarihî olarak ipek, Çin'de tekstil-para karşılığı olarak, Savaşan Devletler Dönemi'nden (M.Ö. 475-221) itibaren kullanılmıştır (Williams 2001: 163). İpeğin yabancı ülkelerle yapılan ticarete kullanılmaya başlamasıyla birlikte etkisini artırdığını söyleyebiliriz. Bu gelişme iktisat tarihi açısından önemli bir kural olan standardizasyon kavramını gerektirmiştir. Han Hanedanı zamanında (M.Ö. 206-M.S. 220) ticarete standart genişlikte ipekler kullanıldığını söyleyen Aurel Stein'e göre, aslında Ch'in Hanedanlığı zamanında da (M.Ö. 221-206) buna uyulmuştu. Fakat daha sonraki dönemde Çin uzunluk ölçüsünde yapılan değişiklik, bahsedilen genişliği önemli ölçüde değiştirmişti (Stein 1921: 138). Bu genişlik o zamanlar için yaklaşık olarak 50 cm kadardı. Bu ölçü neredeyse bütün Han Hanedanı boyunca, Çin ipek kumaşının standardı olmuştur (Stein 1921: 133). Bu sayede, madenî paralarda görüldüğü üzere kıymetli malzemelerde de belli standartların yakalanması ve uygulanması durumu ile karşı karşıya kalıyoruz. Bu da o dönemde çok değişken ve tutarsız maddî değerlerin, ticarete veya herhangi bir kullanımda neden olacağı karışıklığı önlemeye yönelik olmalıdır.

İpeğin Hindistan'a Uzanan İktisadî Yolculuğu

Bundan önceki tarihî süreçte, Han Hanedanı'nın kuruluşundan (M.Ö. 206) itibaren, ipeği siyasî ve iktisadî araç olarak kullanmak konusunda en önemli

muhatâbı kuzeydeki Hun devleti olmuştur. Mo-tu Ch'an-yü (Mete Tanrıkut) zamanında (M.Ö. 198) başlayan, Hun ve Han arasındaki dünürlük antlaşmaları gereği, Çin çoğu zaman ipeği haraç mahiyetinde bir ödeme aracı olarak Hunlara vermiştir. Bu dönemin en önemli olayı M.Ö. 138'de yola çıkan Chang Ch'ien'in, Toharistan bölgesini kapsayan seyahati olmuştur. Böylece O'nun, Toharistan'da Çin kumaşları ve bambular görmesi ve bunların Toharistanlı tüccarlar tarafından Kuzey Hindistan'daki pazarlardan alındığının söylenmesi, onların bu malın anavatanını yani Çin'i bilmediklerini göstermektedir. Bu durum İpek Yolu denen ticaret ağının, o dönemde bu ağın bizzat parçası olanlar tarafından dahi henüz bilinmediğini göstermektedir (Ercilasun 2015: 143). Ayrıca Chang Ch'ien'in raporu, Çin'in Hindistan'la olan o günkü ticaretinin güneybatı Çin'den yani Assam ve Burma üzerinden yapıldığını göstermektedir (Lalitha 1991: 895). Buna göre Çin ipeği, Sanskritçe "Cinapatta" veya Çin kıyafeti, Hindistan'da Maurya Devleti zamanında (M.Ö. 322-183) veya erken Han Hanedanı döneminde ithal edilmiştir. Bu faaliyet Burma yolu ile olmuştu, fakat ipeğin Hindistan'a çok daha yüksek miktarlarda gelmesi, Doğu Türkistan-Keşmir yolu vasıtasıyla ya da Baktriya ve Kabil üzerinden gerçekleşmişti (Dale 2009: 81).

Çok iyi bilinen bir tarihî gerçek vardır ki, Çin'in ipeği ihraç etmesi, Çin ticareti ve politik gücünün Merkezî Asya'da erken dönemlerde yayılmasında oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bu bilinçli olarak ilk defa İmparator Wu-ti'nin (M.Ö. 141-87) yönetimi altında olmuştur. Bu döneme dair önemli ilk kalıntılar, Tunhuang'ın batısında kurulan XV. gözetleme kulesinin kazılarında bulunmuştur. Stein tarafından 1907 yılında kanıtlandığı üzere, burası M.Ö. 2. yüzyıla M.S. 2. yüzyıl arasına tarihlenen ve bölgede Çin adına garnizonların kurulduğu bir döneme aittir. Buradaki kazılarda iki ipek şerit bulunmuştur (Stein 1921: 130). Bulunan ipek şeritlerden birinin sonunda da Brahmi karakteriyle yazılmış yazılar bulunmakta idi. İpek şeritlerle, kalıntılar üzerinde bulunan Hint yazılarına odaklanan Stein, Brahmi kayıtlarını M.Ö. 61 ve M.S. 9 yılları arasına tarihlendirdi. Anlaşılan bu dönemde tüccarlar, Hint yazılarını ve dilini kullanmaya alışkınlardı. Bu durum, onların Çin hattındaki "Seres'den ipek elde etme" amaçları için bir zorunluluktan (Stein 1921:136). Bundan sonraki tarihî süreçte Hindistan'ın büyük epiklerinde, Manusmriti¹ ve Kautilya'da², Çin ipeğinden yabancı bir hediye

---

¹ Manusmriti, Hindistan Hinduizmi'nin kutsal kitaplarından. Manu Kanunnamesi Hinduizm'in temel ahlak ve ibadet esaslarını içinde barındıran kutsal kitaplarından biridir. Eserin M.Ö. 200-M.S. 100 yıllarını kapsayan dönemde oluşturulduğu sanılmaktadır (Ersöz 2007: xxiii).

² Kautilya, Chanakya veya Vishnugupta olarak da bilinir. Chanakya onun Chanaka'nın oğlu olduğunu belirtmektedir. Vishnugupta ise kişisel adıdır. Bazı kaynaklara göre Kuzey Hindistanlı ve

olarak bahsedilmektedir. Bunların dışında 5. yüzyılda yaşayan Hintli Kalidasa, drama oyunu olan Abhigyan Shankuntalam içerisinde (Chinanashuka), Çin ipeğinden bahseder (Lalitha 1991: 895-896). Yani Merkezî Asya ve onun insanlarıyla figürleri artık Hindistan yazılı edebiyatında iyi bilinir hale gelmişlerdir. Kalidasa Oxus'u yani Ceyhun nehrini (Vakshu) olarak ifade eder ve Çin ipeğinden bahseder. Bu da erken bir dönemde Sanskrit Budist edebiyatında ipeğin mevcut olduğunu göstermektedir (Puri 1979: 184). Kalidasa'nın eserinde, oyun kahramanının pamuk ve ipekten yapılmış çok ince, zarif kıyafetler giymeyi tercih ettiği bilinir. M.S. 300'den sonraki tarihî süreçte, ipek ile ilgili çalışmalar batıya doğru geçmiş ve ipek böceği tırtılları yetiştirme işi Hindistan'da tesis edilmiştir. Hindistan'da ipek kıyafetlerin üretiminin genel olarak Gupta döneminde olduğunu söyleyebiliyoruz (M.S. 4. ve 6. yüzyıl arası) (Lalitha, 1991: 895-896).

Hint metinleri Mahabharata ve Arthashastra, Çin'den bahsederken "Tsin" ifadesini kullanmaktadır. Batıda bulunan ipek, Çin'den ithal edilmekte idi ve çeşitli araziler üzerinden geçerek giden bu yol, yani "ipek rotası" Hindistan veya Batı ile Çin arasında giderken Merkezî Asya üzerinden geçmekteydi. Dünyanın en eski yollarından biri olan bu rota, Alman bilim adamı Richtfonen'in tarifıyla İpek Yolu olarak adlandırıldı (Lalitha 1991: 894-895). Esasen bu tarif sadece tek bir yolu değil çeşitli güzergâhların oluşturduğu bir bütünü ifade eden bir değer taşımakta idi.

Han yayılcılığının Merkezî Asya'da artmasıyla birlikte Çin ve Hindistan büyük çoğunlukla takasa dayalı ticaret yapmışlardı. Çinliler kendi ipeklerini, Hintliler ise değerli taşlar ile metalleri, mesela; altın, gümüş ve yeşim taşıni ihraç ediyorlardı. Hintliler muhtemelen Roma İmparatorluğu ile de ipek ticareti yapıyorlardı. Bu sebeple Hindistan, Çin ve Roma İmparatorluğu arasındaki ticarette orta nokta haline gelmişti. Doğu ve Batı arasında Hindistan'ın ipek ticaretine katılmasının tarihi "Cinapatta" kelimesinin kullanımı ile ilgilidir. Bu kelime Çin'deki ipeğin karşılığıdır (Behera 2002: 5077). Hintlilerin kendilerinin ne zaman ipek kıyafetler giydiklerini tam olarak bilememekle birlikte, burada ipekli kıyafetlere dair loncaların 4. ve 5. yüzyıldan itibaren var olduklarını görüyoruz. 7. yüzyılda Hindistan'a gelen Çinli Budist Hacı Hsüan Tsang, Hint ipeğinden özel

---

Brahmandır. Taxila'da doğmuş ve eğitim almıştır. Pataliputraya bazı felsefi tartışmaları kazanması sonrası gelmiştir. Kautilya'nın çalışmaları M.Ö. 4. yüzyıl ile en geç M.S. 150 yılları arasında değerlendirilebilir. Kautilya devlet idaresi sanatı konusunda öncülerden biridir. Parlak ve zeki bir entelektüel, kuralları hala geçerli olan bir öğretmendir (Kautilya 1992: 16-21). M.Ö. 321 yılında ünlü Maurya Hanedanlığı'nı kuran Çandra Gupta'nın ilk devlet adamı olan Hintli Kautilya kayıtlarda Çin'le yapılan ipek ticaretinden söz eder (Uhlig 2000: 105-106).

ismi ile bahsetmekte ve ona “Kauseya” demektedir. Özellikle 8. yüzyıldan sonra deniz yoluyla yapılan ulaşım sayesinde Hindistan-Çin arasındaki ticarete, her çeşit üründe artış görülmektedir (Dale 2009: 81).

İpeğin Doğu Türkistan’da Para Olarak Kullanılması

İpeğin Çin’den batıya, Türkistan ve İran üzerinden Doğu Roma’ya veya Türkistan üzerinden Hindistan’a gerçekleştirdiği yolculuk sırasında, onun eski çağların önemli bir döviz ve parası olarak kullanıldığı açıktır. Bu konuda Turfan bölgesine dair en erken ticarî Çin sözleşmelerden biri M.S. 273 yılına aittir. Bu kayıta bir malzeme karşılığında verilen yirmi top ipekten bahsedilmektedir. Turfan bölgesinde yaşayan yerleşiklerin ipeği döviz olarak kullanmakta oldukları görülür. Yine burada ipeğin özel bir işlemden geçirilerek kurutulduğu ve böylece daha kolay saklanabildiği de anlaşılmaktadır. Turfan’da bulunan yerleşikler ipek konusunda bu uygulamayı uzun yıllar boyunca yapmışlardır. Bunun yanında burada ölçülmüş tahıl taneleri de, iktisadî ara mal olarak kullanılmıştır (Hansen 2012: 91). Yine 1901 yılında Stein tarafından yapılan kazılarda bulunan malzemeler, Lou-lan’da da ipeğin para olarak kullanıldığını göstermektedir. Burada bulunan ve M.S. 330 yılına tarihlenen ahşap fişlerden birinde Sogdlulardan bahsedilmektedir. Bunlar köken olarak Semerkant bölgesinden gelmişlerdir ve ticarî nedenlerle yetkililere belli bir ağırlıkta ödeme yaptıkları anlaşılmaktadır. Yine buraya ait başka bir ödeme kaydında 4.326 top renkli ipeğe karşılık verilen 319 hayvandan bahsedilmektedir (Hansen 2012: 43).

İpeğin Doğu Roma ve Sasanilerde Ekonomik Değeri ve Para Olarak Kullanılması

İpek, değerli bir iktisadî araç olarak İpek Yolu boyunca kullanılmış ve bu coğrafyanın siyasî hayatına da etki etmiştir. Özellikle 6. yüzyılda, Doğu Roma’da aristokratlar ve saray mensupları arasında, yabancılarla alış-verişlerde olduğu gibi, ipek döviz birimi olarak kullanılıyordu. Hatta burada ipek, savaşa katılan askerlere ücret olarak verilmekteydi. Doğu Roma, ipek karşılığında Avrupa’dan müttefikler, paralı askerler, değerli mallar ve köleler alıyordu. Bu ticaret sayesinde Justinianus dünya çapında bir politika izleyerek neredeyse bütün Akdeniz’in hâkimi olmuş ve neticede ipek, Doğu Roma’da altın ve değerli taşlara denk fiyata ulaşmıştı (Gumilev 2004: 62). Doğu Roma’nın ipek konusunda zaaflarını hesaba katan Sasaniler ise, sadece mal fiyatlarını değil, aynı zamanda batıya ihraç edilen ipeğin miktarını da sınırlayarak ipek ticaretini itinalı bir sisteme

sokmuşlardı. İpeğe değerinden fazla altın ödeyen ve ödediğini düşünen Doğu Roma ise, bunu aşmak için 531'de Himyerîlerle görüşmüşse de başarılı sonuçlar elde edemedi (Chavannes 2004: 297). İran'la 540'ta yeniden başlayan savaş nedeniyle İranlı tacirleri düşük fiyata ipek satmaya mecbur bırakmak da mümkün değildi (Gumilev 2004: 63). 557'de Akhun İmparatorluğu'nun çöküşü İranlılara sadece kendi sınırlarını kuzeye doğru genişletme olanağı sağlamadı. Ayrıca 570'te Yemen'i zapt eden Hüsrev Anuşirvan, Hindistan'a giden deniz yolunu da kontrolü altına aldı. Bunun anlamı doğu ve batı arasındaki en önemli ticaret yollarının İranlıların hâkimiyetinde olması demektir (Chavannes 2004: 63). Bu süreç sırasında ve sonrasında Gök-Türk ve Doğu Roma devletleri arasındaki ilişkiler de Sasanîleri sıkıştırmak üzere gelişti. Bu suretle doğudan batıya, batıdan da doğuya elçiler gönderildi, fakat istenilen kesin sonuçlar elde edilemedi.

Türklerde İpeğin Ekonomik Değeri ve Para Olarak Kullanılması

Eski Türk devletlerinin iktisadî hayatlarının en önemli unsuru hayvan yetiştiriciliği idi. Bu değer karşılığı ise çoğu zaman Çin ipeği olmuştur. Hunlar zamanından başlayarak Türkler çok miktarda ipeğe ulaşmayı başarmışlardı. Bunun ticaret dışında da yolları vardı ve Hunlar bu konuda oldukça başarılıydılar. İpeği, Han devletinden yıllık vergi olarak da alıyorlardı. Gök-Türk çağında da iktisadî durum pek değişmedi. Türkler açısından, kendi yetiştirdikleri hayvanlar için en önemli pazarları durumunda olan Çin ile ilişkileri devam ettirmek son derece önemli oldu. Bu ilişki ve ticaret de Türklerin yetiştirdikleri hayvanlara karşılık, ipek değişimi esasına dayanmaktaydı. Çinliler açısından ipek, barışı tesis etmek için ödenen bir bedel anlamındaydı. Bu da ipeği Asya'nın en yaygın değerli malzemesi ve döviz haline getirmişti. Çünkü Türkler ve diğer konargöçerler ipeği sadece kendi ihtiyaçları için almıyorlar aynı zamanda satıyorlardı (Ecsedy 1968: 141-142). Türklerle, atların karşılığı olarak verilen ipekler farklı formlarda olmaktaydı. İlki ham madde formundaydı ve elde edildiği biçimde kullanılmaya uygun değillerdi. İkinci tip ipekler ise işlemi bitmiş olanlardı yani işlenmişlerdi. Bu ipeklerin bir kısmı Türkler tarafından kullanılıyordu, fakat büyük kısmı batıya satılıyordu. Türkler ve Sogdular kendi para-ipeklerini en azından iki amaç için kullanmakta idiler. Bu da ya Çin'den istedikleri ürünleri satın almak ya da ipeği batıdakilere, mesela Araplara satarak gümüş ve diğer ürünler elde etmek şeklindeydi (Beckwith 1991: 184).

Türkler ve Çin ilişkisi bakımından ipek ve at arasındaki ticarî dengeyi ve bu paraların birbirlerine karşılık değerini belirleyen de daha çok siyasal ve askeri

durum oluyordu. Sui İmparatoru Yang-ti (604-618), 607 yılında Ch'i-min Kağan'a 3000 at karşılığında 13.000 top ipek vermişti. Bunun anlamı o zamanlar bir atın ederinin "4,5 top" ipek olduğudur (Liu 2006: 587). Fakat zamanla at ve ipek karşılığındaki denge, siyasal olaylarla da bağlantılı olarak at fiyatı lehine değişmiştir. Uygurlar 757 yılından itibaren atları için Çinlilerden ortalama 40 top ipek almışlardır. 781 yılından 829 yılına kadar T'ang Hanedanı (M.S. 618-907), Uygurlara 41.750 atın karşılığı olarak toplam 1.670.000 top ipek vermiştir. Bunun T'ang sarayı için gittikçe artan bir ekonomik yük oluşturduğu anlaşılmaktadır (Bielenstein2005: 457). Gök-Türk çağından itibaren yabancıların gittikçe artan ipek talepleri ve Çin sarayının bunu temin etmek için halka yüklediği vergiler, kaynakların belirttiğine göre; Çinliler arasında hoşnutsuzluğa ve Çin'de ekonomik ve sosyal rahatsızlıklara neden olmuştur (Ecsedy 1968: 144-145). Bu konuda en önemli örneklerden biri Uygur döneminde yaşanmıştır. 765 yılında T'ang imparatoru Tai-tsung'un (762-779) resmî devlet görevlilerinin maaşlarını üç ay boyunca kesmek zorunda kaldığı ve bu sayede Uygurlara ödemek zorunda olduğu ipeği elde ettiği belirtilmektedir (Bilenstein 2005: 457). Bahsedilen İmparator, çalışanların üç aylık maaşlarını vergi olarak almış ve onlara maaş yerine, bugünkü tasarruf bonusu cinsinden kâğıtlar vermiştir (Çandarlıoğlu 2004: 19).

İpek Yolu'nda Pamuğun ve Diğer Malların Para Olarak Kullanılması

4. yüzyıldan sonra Turfan bölgesindeki politik belirsizlik çağında, Turfan'da yaşayanlar; ipeği, halıyı ve pamuğu, para olarak kullanmışlardır. Pamuktan, ticari sözleşmelerde ilk defa 477 yılında bahsedilir. Bu tarihte 30 yaşında İranlı bir köle, Sogdlu tüccarlardan 137 top pamuğa satın alınmıştır (Hansen ve Xinjiang 2013: 285). Bu da pamuğun ticarî bir ara mal olarak kullanıldığını göstermektedir. Genel olarak Hindistan'da Çin ipeğinin kullanımı bilinirken, Çinlilerin pamuk kıyafet tüketimi nadiren tartışılmıştır. Bununla beraber Çin ipeği için "İpek Yolu" kavramı var iken, tam tersi "Pamuk Yolu" da var olmalıdır. Pamuk ve pamuktan yapılan kıyafetler Sanskritçeden kaynaklanan ismiyle "Pai-tieh" olarak bilinmekteydi. İlk olarak Doğu Türkistan bölgesinde bulunan bu pamuk parçalar ve pamuk kıyafetler Hindistan Budist dizaynı biçimindeydi ve Sonraki Han zamanına (M.S. 25-220) tarihlendirilmişti. Bunlar Hotan'ın doğusunda Niya sitesi yakınlarında bulunmuştur (Dale 2009: 82). Bu rota ise güneyde Hintlilerin en aktif oldukları ticarî rotadır. Doğu Türkistan'da pamuk ekiminin ve pamuktan kıyafet üretiminin başlamasının, Hindistan'da ipek kıyafetlerin üretilmeye

başladığı zamana denk geldiği düşünülmektedir. 6. yüzyılda Kao-ch'ang'ın, bugün Turfan yakınlarında "Pai-tieh" veya Çince "Mien-hua" kıyafeti ürettiği bilinmektedir. T'ang döneminin haraç, vergi listelerinde de bu isimde ürünler görülmektedir. Yine Çin'deki Kan-su bölgesi de pamuk için başka bir kaynak olarak gösterilmektedir. Merkezî Asya'nın egzotik diğer ürünleri ile pamuk kıyafet üretimi; 502-556 yıllarına ait Liang Hanedanlığı'nın resmî tarihinde de (Liang-shu) anlatılmaktadır (Dale 2009: 82).

B. İpek Yolu Üzerinde Madenî Paraların Varlığı

İpek Yolu ve Çin'in Madenî Paraları

İpek Yolu ticaretinin başlaması ve gelişmesi ipek dışında, madenî paraların da hareketini temin etmiştir. Böylece doğu ve batı arasındaki ilişkilerin niteliği ve zenginliği paraların deveranında da kendini göstermeye başlar. Bu dönemde batıdan gelen altın ve gümüş paraların Çinliler tarafından memnuniyetle karşılandığı anlaşılmaktadır (Harada 1970: 39). Buna uygun biçimde Çin paralarının, Doğu Türkistan sahasında dolaşımda bulunması M.Ö 2. yüzyılda Han Hanedanı zamanında gerçekleşmiştir. Yaklaşık olarak benzer zamanlarda zimba işaretli Hint paraları da Doğu Türkistan'da görülmeye başlamıştır. Fakat bunların muhtemelen sadece Hindistanlı tüccarlar tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Buradaki yerel eğilimin Çin paralarını kullanmak yönünde olduğu anlaşılmaktadır (Frye 1973: 73). Bu dönemde yani İpek Yolu'nun aktif olmaya başladığı dönemde Çin'de ise wu-chu paraları kullanılmaktaydı (Hansen 2012: 97). Genel olarak bronz ve demirden yapılan delikli paralar Çin paralarının batı paralarından farkını oluşturmaktaydı. Batı paraları genellikle altın ve gümüşten olup bunlarda delik bulunmamaktaydı (Baykuzu 2008: 10). Çin'in kullandığı paralarda bakırın da çok geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Çin'in bakır ya da bronz paraları, modern dönemin dövizlerine benzemektedir. Bu paralar kesinlikle ait oldukları devlet nedeniyle bir kıymet taşıdığı gibi içerisindeki maden açısından da değerliydi (Frye 1993: 73). Stein'in ve diğer keşifçilerin Merkezî Asya'da buldukları değişik tiplerdeki bakır paralar bu kayıtları doğrulamaktadır. Çinli tüccarlar arasında sadece bakır paraların değil, altın ve gümüş paraların da batı ülkeleri içerisinde deveran ettiği görülmektedir. Benzer biçimde Çinlilerin bakır paraları

olan pan-liang³, wu-chu⁴, huo-ch'üan adlı paraların da batı tüccarları arasında kullanıldığı anlaşılmaktadır (Harada 1970: 39-40).

M.Ö. 2. yüzyılda, Han İmparatoru Wu-ti'nin, Ta-yüan (Fergana) atlarını çok istediği için, buraya elçilerini altın ve altından yapılmış bir atla (at biçiminde bir altın) gönderdiği bilinir (Harada 1970: 39). Bu nedenle Çin'de altının eski zamanlardan beri madenî para olarak kullanıldığını düşünebiliriz. Kaynakların belirttiğine göre M.Ö. 108'de Çin'de askerî masraflar ve harcamalar çok artınca yönetim bazı tedbirler almıştır. Bu tedbirler gereği beyaz altından madenî paralar ile deriden paralar yapıldığı nakledilmektedir (Onat 2012: 77). Fakat İpek Yolu'nun gelişim süreci boyunca Çin için madenî paralar konusunda bakır ve bronz paraların ön planda olduğunu belirtmeliyiz. Bu madenî paraların İpek Yolu güzergâhlarına uygun biçimde bu bölgelerde bulunması, bahsedilen tarihin seyrine de uygundur.

M.Ö. 2. asırda kuzeybatı sınırındaki savaşlar nedeniyle Çin, ilk defa Doğu Türkistan'da bulunan Turfan bölgesinin insanlarıyla ilişki kurmuştur. Bu bölgenin insanları Çinlilerce "Chü-shih" olarak transkribe edilmiştir. Han Hanedanı'na ait paraların Turfan mezarlarında bulunması, bu insanların Çin ile ticaret yaptıklarını göstermektedir (Hansen 1999: 65). Böylece Çin için Türkistan'da, askerî ve kolonicilik faaliyetlerinin yanında ticaret de önemli ölçüde gelişmeye başlamıştır. Zira iki büyük değişim bölgedeki Han mevcudiyetini direkt olarak göstermektedir. Bunlar, para ekonomisi ve ticarî ağın büyümesidir. Görünüşe göre bölgeye ilk paralar Çinli tüccarlar ve devlet görevlileri tarafından getirilmiştir. Bunların büyük çoğunluğu ise çeşitli değerlerde olan wu-chu paralarıdır ve Doğu Han devleti dönemine aittir. Bunlar Hotan ve Kuça gibi vaha kentlerinde de basılmış ve kullanılmıştır (Cosmo 2009: 208). Çin açısından bakır ve bronz paraların kullanımı Sui Hanedanı (M.S. 581-618) boyunca da devam etmiştir. Özellikle bu dönemde Doğu Türkistan üzerinden gelen ticari ürünler için, Çin'in önemli miktarlarda bakır paralardan ödemeler yaptığı bilinmektedir (Bielenshtein 2005: 320). Yine, Çin için her zaman Budist manastırların zenginliği ilgi

---

³ Pan-liang; Çin'de kullanılan eski bakır paralardan biridir. "Pan-liang" yarım liang anlamına gelir. Liang ise bir ağırlık birimi adıdır. 1 liang 50 grama denk gelir, yarım liang bunun 25 gram olduğunu göstermektedir (Baykuzu 2008: 7-8).

⁴ Wu-chu-ch'ien: Yuvarlak, kare delikli, dışında bir hat çizgisi olan bakır paraya verilen addır. Han Hanedanlığında döneminde M.Ö. 118 yılından, Sui Hanedanı'na kadar geçen 700 yıl boyunca kullanılmıştır. Bu paranın basımı 621 yılında durdurulmuş, fakat halk arasında bundan sonra da kullanılmaya devam etmiştir. Bu para Çin tarihinin en uzun kullanılan parasıdır (Baykuzu 2008: 7-8).

çekici bir konu olmuştur. Ticaret yolları ile Budizm'in gelişmesiyle birlikte ilk defa olarak büyük kapitalizmin başlangıcı görülmeye başlanır. Bu süreçte Çin'de Budist mabetler bir nevi banka görevi görmüş ve bronz Buda heykelleri şeklinde birçok sikke madeni toplayarak iktisadî hayat üzerinde önemli tesirler yapmıştır (Eberhard 2007: 208).

Part ve Sasanîlerin Madenî Paraları

Part Devleti'nin iktisadî hayatı hakkındaki ilk Çin kayıtlarına göre; *An-hsi devletinde "....para yapımında gümüş kullanılır, (paranın) ön yüzünde kralın, arka tarafında (ise) eşinin yüzü (bulunurdu). Kral öldüğü zaman, para hemen değiştirilerek yeni para basılırdı..... Ülke Kuei Nehrinin kıyısında bulunurdu. Tüccarları araba (ve) teknelerle komşu devletlere seyahat ederlerdi"* (Onat 2012: 35; Hirth 1917: 97; Vaissiere 2005: 25; Groot ve Asena 2010: 267). Kayıtların bahsettiği devletin İran'daki Partlar olduğu anlaşılmaktadır. Partların İpek Yolu üzerindeki etkinlikleri ve paralarının deverenı, siyasî ve iktisadî gelişmelerden bağımsız olmamıştır. İpek Yolları'nın ticarî ağlarının gelişimine uygun olarak İran paralarının gelişimi de güçlenmiştir. Partlar zamanında onların ticarî ağları daha çok İran dünyası alanı ile sınırlı iken, onlardan sonra gelen Persli Sasanîler döneminde ticarî ağları doğuya doğru genişlemiş ve derece derece ilerleyerek Sasanî Hanedanı'nın gümüş paraları Merkezî Asya içine nüfuz etmeye başlamıştır (Harada 1970: 44-45). Tarihî olarak Çin'in bakır ya da bronz paralarının değeri ve kıymeti gibi, İran gümüş paralarının da içerdikleri gümüş nedeniyle gerçek bir değeri olmuştur. İran coğrafyasının eski sakinleri olan Partların paralarının gerçek değeri konusunda kesin bir şey söylemek ise zordur. Çünkü bu paralarda, özellikle de Partların iktidarının son yıllarında, çok değişken oranda gümüş bulunmaktadır. Fakat onlardan sonra gelen Sasanîler, ekonomik ve politik düzen ile denge ve devamlılık açısından paralarındaki gümüş oranlarının ve saflığının korunmasıyla sürdürülebilir olmasının ne kadar önemli olduğunu fark etmişlerdir. Bu nedenle Merkezî Asya'da, Harezmi, Buhara, Semerkant, Kaşgar, Kuça, Turfan gibi kentler ve diğerleri İpek Yolu boyunca ticaret ve iş ilişkileri için Sasanîlerin gümüş paralarını kullanmaya başlamışlardır (Frye 1993: 73).

Turfan bölgesinde yaşayan yerleşikler, en erken M.S. 300 yılında, Sasanî İmparatorluğu tarafından basılmış gümüş paraları kullanmışlardır. Bu ünlü gümüş paraların 85 ile 90 oranında gümüş bulundurduğu bilinmektedir. Bu da Sasanî paralarının en belirgin özelliklerindedir. Her madenî paranın ön yüzünde hüküm süren kralın profili arka yüzünde ise Zerdüştlüğe dair ateş altarı

resmi bulunmaktadır (Hansen 2012: 94-95). 500 yılına gelindiğinde Turfan vahasında, bölgenin yerel halkı olan Chü-shih Krallığı kökenli kimseler olduğu gibi, Çin'deki politik istikrarsızlıktan kaçarak gelenler de bulunmaktaydı. Bunların yanında burada Sogdlu göçmenler de vardı ve bunlar Semerkant çevresindeki bölgelerden gelmişlerdi. 640 yılından önce Turfan dokümanlarının gösterdiği üzere; burada Sasanî İmparatorluğu'ndan gelen gümüş paralar günlük alışverişlerde kullanılmaktaydı (Hansen ve Xinjiang 2013: 282-283).

Turfan bölgesinde gerçek gümüş paraların kullanıldığı bir kontratın tarihi 584 yılına aittir. Burada bir arazinin kiralanması karşılığında verilen 5 gümüş paradan bahsedilir. Buna benzer sözleşmeler burada 677 yılına kadar devam etmiştir. İnsanlar burada gümüş paralar kullanmak suretiyle çeşitli ekonomik faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Turfan bölgesinde yapılan kazılarda 639 yılına ait Sogdça bir sözleşme bulunmuştur. Burada bir kadın köle için istenen 120 "iyi saf" gümüş paradan söz edilmektedir (Hansen, 2012: 95). Bu sözleşme İpek Yolu rotasında Sasanî paralarının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bahsedilen köle kızın ailesi Semerkant'tan gelmiştir, fakat bu kız Turfan'da doğmuştur. "120 drahmî'ye" "oldukça saf Pers parasına" satılmıştır (Frye 1993: 73-74). 5 ve 6. yüzyıllarda Akhunlar, Harezmîler veya yerel Sogdiyana kökenli paralar da Merkezî Asya'da deveren etmekteydi. Fakat bu paralar nitelikleri nedeniyle muhtemelen çok yaygın değildi. Bu nedenle "oldukça saf Pers parası" ifadesi önemlidir ve Sasanî gümüş paralarının niteliği nedeniyle bu dönemde Turfan'da tercih edildiğini göstermektedir. Burada bahsedilen Sasanî paraları drahmî'dir⁵ (Frye 1993: 74). Bu sözleşmeler Turfan bölgesi yerleşiklerinin 600'lü yılların sonuna kadar gümüş paraları kullandıklarını gösterir. Sasanî gümüş paraları, 640 yılında Turfan yani Kao-ch'ang'ın T'ang egemenliğine girmesinden sonra da burada kullanılmaya devam etmiştir. Hatta 651 yılında Sasanî İmparatorluğu, Arap ordularının eline geçtikten sonra da bu paralar kullanılmıştır. O zaman fatihler yani Arap yöneticiler, bu paraları Arap-Sasanî madeni paralarına dönüştürmüşlerdir. Yeni paralar da öncekiler gibi yaklaşık dört gramdı, fakat artık üzerinde Sasanî imparatorunun profil resminin yerine Arap valinin resmi ve Arapça yazılar bulunmaktaydı (Hansen 2012: 95). 640'tan sonra T'ang

---

⁵ Drahmî: (Grek) "Avuç dolusu" anlamına gelen Drach (Drakh) kelimesinden gelir. 1 Drahmî = 6 obol. 6 obol avuç dolusu olduğundan bu isim verilmiştir. Drahmînin ağırlığı çeşitli yerlere göre değişir (Tulay 2001: 72). Gümüş Yunan sikkesidir. Bu sikkeler ağırlık ve değer bakımından farklı olan Attika ve Aigina sistemleri ile basılmıştır (Tekçam 2007: 63). Dirhem, bir ağırlık ölçüsü ve gümüş para birimi olan Drahmî kelimesinden Eski Yunan devletiyle ticari münasebetler sırasında Farsçaya, daha sonra oradan Arapçaya geçmiştir (Sahillioğlu 1994:368).

yönetimi Kao-ch'ang'da çok miktarda vergi toplamıştır. Bunları da çeşitli maddelerden temin etmekteydi. Örneğin araziden elde edilen çeşitli ürünlerin yanında, şarap, yakıt, yakacak odun, çeşitli türlerde ipek, vergi adı altında alınırken bu vergilerin bir kısmı gümüş paralarla da ödenebiliyordu. Bu gelirler direkt olarak Hanedan hakları depolarına gitmekteydi. Burada bulunan Sogdlu tüccarlar, bu iki vergi türünün her ikisini de ödemekte idiler. Bunun yaygın olması bu bölgede bulunan Pers gümüş paraları ile kanıtlanmıştır (Guangda ve Xinjiang 1998: 118). Yaklaşık olarak 700 yılı civarında Turfan bölgesindeki insanlar iktisadî bir değişiklik yaparak bronz madenî paraya geçtiler ve onları kullanmaya başladılar. Astana mezarlarında bulunan dokümanlar bronz ve gümüş paraların 692'deki durumu ve karşılıkları hakkında açıklayıcı bilgi vermektedir. Buna göre iki gümüş para, değer olarak 64 bronz madenî paraya denk gelmektedir (Hansen 2012: 97).

Çin'deki kazılarda yaklaşık 1.300 Sasanî madenî parası bulunmuştur. Bunların büyük çoğunluğu Doğu Türkistan bölgesine aittir. Modern kasabalardan Uygur bölgesinde Ulugarta bu yerlerden biridir. Yine Turfan'ın batısında Kaşgar'a giden yolda arkeologlar çok miktarda gümüş madenî paralar bulmuşlardır. 1959 yılında dinamitle yapılan bir yol yapım çalışmasında da bir kayanın içerisinde 947 gümüş madenî para ile yanında on üç altın çubuk bulunmuştur. 947 madenî para içerisinde Sasanî parası olduğu gibi Arap-Sasanî parası da bulunmaktaydı. Bu da bu paraların bir kısmının Sasanîlerin Arap egemenliğine düştüğü 651'den sonrasına ait olduğunu göstermekte idi (Hansen 2012: 95-96). Sasanî gümüş paraları Çin merkezinde de bulundu. 1956 yılında Ho-nan Eyaleti'nde, Sui dönemine ait bir mezarda bu paralardan bulundu. Bu mezar Liu-i ve eşine ait olup 561 ve 583 yılları arasında tarihlenmiştir. Burada I. Hüsrev döneminde (M.S. 531-579) darp edilen iki gümüş sikke bulunmuştur. 1955 yılında Hsi-an'ın dışında II. Hüsrev dönemine (M.S. 590-628) ait gümüş para bulunmuştur. 1957 yılında Hsi-an'daki Li-hsi'de, Firuz dönemine (M.S. 457-483) ait gümüş para, yine 1955 yılında yapılan kazılarda Firuz dönemine ait bir gümüş para Lo-yang'da, T'anglara ait mezarlıkta bulunmuştu. Özellikle Sasanîlerde I. Hüsrev döneminden itibaren yabancılarla ticaret önemli ölçüde gelişmiş olduğu için pek çok madenî para darp edilmişti. Bu nedenle Sasanî paralarının doğuya doğru uzanan güzergâhlarda bulunması çok şaşırtıcı değildi (Harada 1970: 44-45).

Baktriya Bölgesi ve Kuşanların Madenî Paraları

Hindistan ve Roma arasında, İpek Yolu tarihinden daha eskiye dayanan ticarî ilişkiler mevcuttu. Altın, Roma İmparatorluğu'na antik çağlardan beri Hindistan'dan akıyordu ve burada başka yerlerde olduğundan daha değerli bir metaldi. Diğer taraftan gümüş, Merkezî Asya'da en çok talep edilen ve kıymet verilen metaldi, fakat burada altın da kullanılmaktaydı. Aynı dönemlerde Romalıların, Hint Okyanusu'ndaki Muson rüzgârlarını keşfetmeleriyle, Merkezî Asya'nın göçebeleri altından yapılmış değerli malzemeleri şefleriyle birlikte kurgana gömmenin yanında, Hindistan'a ait parfüm, âroma ve baharatlarda değişik tokuş malzemesi olarak kullanmanın önemini kavradılar (Frye 1993: 74). Bu ticaretin eski çağlardan itibaren deniz ve kara yoluyla yapıldığı bilinmektedir. İpek Yolu tarihi bakımından ise doğudan gelen rotalar için Hindistan ile ilişkiler bakımından önemli temas noktası Toharistan veya Baktriya bölgesi olmuştur. Eski kaynaklarda Toharistan bölgesinin şehir yerleşimine uygun olduğu, halkının da ticarete yatkın olduğu görülmektedir. Kaynaklarda ticarete yapılan bu vurgu, bölgenin daha geniş bir ticaret ağının parçası olmasından dolayıdır (Ercilasun 2015:143). Bu da İpek Yolu öncesi Hindistan ve Roma arasındaki ticarî yollarla ilişkisi bağlamında düşünülmelidir. Çünkü Çinli elçi Chang Ch'ien, Baktriya'ya vardığında, burada ve çevrede gelişmiş bir ticarî ağın varlığını düşündüren örnekler vermekteydi. Onun belirttiğine göre buranın insanları ticaretle uğraşır iken, askerleri zayıftı ve savaşmaktan korkarlardı (Hirth 1917: 97-98).

Chang Ch'ien, Baktriya'da iken buradaki ikinci kişilerden Shen-tu Krallığı'nın varlığını öğrenmiştir. Bu krallık İndus Nehri vadisinde bulunmakta idi. Chang Ch'ien, Baktriya'da gördüğü Çin'e ait bambu kamışları ile kumaşların nasıl temin edildiğini sorduğunda Baktriya halkı, tüccarlarının Shen-tu pazarlarına gidip satın aldıklarını bildirdiler. Shen-tu Devleti Baktriya'nın birkaç bin li güneydoğusundaydı (Onat 2012: 81). Hindistan bölgesi hakkında o dönem hiçbir bilgisi olmadığını anladığımız Han Hanedanı, Chang Ch'ien'in seyahatleri sonrası bura ile temas kurmak amacıyla, özellikle güneyden giden yolları araştırmıştı. Hirth'in belirttiği üzere, bu orijinal fikir yani güneybatı halklarının topraklarından geçerek Hindistan'a gitme fikri zamanla terk edildi. Çünkü çok fazla harca yapılmasına rağmen etkili yol alınamamıştı. Eğer Ch'ang Ch'ien'in önerisinde ısrar edilse idi, bu yol bulunabilirdi (Hirth 1917: 99). Yine Han Hanedanı kayıtlarında Pan Ku, Keşmir bölgesinde olduğu anlaşılan Chi-pin Krallığı hakkında bilgi vermekteydi. Buna göre, eskiden Hunlar Yüecileri (Yüeh-chih) mağlup ettiklerinde onlar Baktriya bölgesini ele geçirmişler, Sai kralı da güneyde Chi-pin'e

hâkim olmuştu. “....(Ülkede) *altın, gümüş, bakır ve kalay bulunur, (bunlardan) kapkacak yaparlardı. Pazarlarında sıra sıra tezgahlar vardı. Altın ve gümüşten para yapar (bunların) ön yüzünde atlı bir süvari, arka tarafında insan yüzü yer alırdı*” (Onat 2012: 30; Mather 1992: 1-2).

Anlaşılan İpek Yolu’nu Hindistan’la ilişkilendiren ve bağlantı kuran en önemli rotalardan biri Baktriya bölgesi idi. Bir zamanlar Kan-su bölgesinde yaşayan ve Hunların baskısından kaçan Yüecilerin ardılları, ileri tarihlerde Baktriya bölgesinde Kuşan Devleti’ni kurdular ve zamanla Hindistan’ı ele geçirdiler. Bu olaylar ve gelişim Çin ve Baktriya bölgesi ve dolayısıyla da Hindistan arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesine yardım etti. Bunun yansımaları Doğu Türkistan sahasında ve Çin’in kuzeybatısında yaşayan Hintli tüccarların varlığıyla somutlaşmıştır. Artık İpek Yolu’nda Hintli tacirler ve Hint paraları da var olmuştur.

Yüeciler, Baktriya bölgesinde kendi devletlerini kurmadan evvel burada Baktriya Grek Krallığı vardı. Baktriya krallarından en ünlüsü ise M.Ö. 2. yüzyılda yaşamış Menander’dır. Bu kral bir yüzünde kendi, diğer yüzünde Buda ya da Dharma çarkı işlenmiş sikkeler bastırmıştı. Bu yüzyılın son çeyreğinde Baktriya’ya yerleşen Yüeciler, yüzyıl içerisinde İndus Vadisi’ne, Kuzey ve Orta Hindistan’a egemen olacak güçte bir devlet kurdular (Kırilen 2015: 17). Kralları içinde özellikle Kanişka dönemi (M.S.144-172 veya M.S. 128-153) iktisadî konulardaki gelişmelerle önemlidir. Kanişka dönemi Kuşanlar, parada getirilen standardizasyonla yabancı tüccarları yönetmek ve onlara ticaret konusunda izin vermek gibi, ticarî aktiviteleri düzenleyen kurallar koymuşlardır (So 2006: 175-176). Nüvizmatik kaynaklardan anlaşıldığı üzere, Kanişka’nın altın ve bakır paralar bastırdığı ve bu paraların arka yüzünde Buda’nın yanında Zerdüştlükle, kısmen Hindu, Yunan ve Roma Panteonu’na ait pek çok Tanrı tasvirinin bulunduğu görülmektedir (Narain 2014: 230). Kuşan kralları hem Kanişka hem Huviska’nın paralarında, on beş Zerdüştü tanrısı, İranlı isimleriyle, fakat kendi çevrelerine uygun biçimde tarif edilmişlerdir (Grenerd, 2006: 88). Bu hem Kuşanların dinî hayatıyla hem de onların iktisadî meselelere olan bakışlarıyla ilgili olmalıdır.

Bu dönem İpek Yolu iktisadî açısından, özellikle Baktriya bölgesinin önemini artırdığı bir devreye tekabül eder. Ticaretin gelişmesi tüccar unsurları da buraya çekmiştir. Bu ticarete 2. yüzyıldan sonra Sogdlular etkili olmuşlar ve 4. yüzyıl ile T’ang çağının büyük bölümünde Hindistan-Çin ticaretinde dominant hale gelmişlerdir. Yine de Hintli tüccarların da Doğu Türkistan’da aktif oldukları bilinmektedir. Sogdlu mektuplar Hintli tüccarların Lou-lan’da da var olduklarına dair ipuçları barındırmaktadır. Yine Taklamakan Çölü’nün kuzeydoğusunda Hintli tüccarların Sogdlu tüccarlarla işbirliği içerisinde oldukları anlaşılmaktadır

(Dale 2009: 86-87). Özellikle 4. yüzyılda Çin'deki kriz döneminden sonra İpek Yolu'nun en önemli merkezlerinden olan Kan-su bölgesinde yer alan Liang-chou gibi şehirlerde de ticarî maksatlarla gelen Çinliler, Sogdlular ve Hintliler bulunmaktadır (Vaissiere 2005: 136).

İpek Yolu'nun gelişmesi Türkistan'ın farklı bölgelerinde Hintli tüccarların varlığının yanında Hint dilleri ve paralarının da var olmasına imkân sağlamıştır. Bu konuda Kaşgar yakınlarında Tumuşuk'ta 1928 yılında yapılan Çin-İsveç Bilimsel Araştırmaları sırasında, Huang Wen-pi kazılar yapmıştır. Burada yaklaşık 7. yüzyıla tarihlenen mezar yerleri kazılarak, Brahmi dilinde dokümanlar ile madenî paralar bulunmuştur (Xinjiang 2005: 119-120).

Doğu Roma'nın Madenî Paraları

Doğu Roma'ya dair ilişkiler İpek Yolu tarihi açısından ilginç bir konudur. Çin ve Roma devletleri birbirleri hakkında kısmen bilgi sahibi olsa da, erken dönemde gerçek anlamda bir irtibat gerçekleşmemiştir. Özellikle İpek Yolu'nda Gök-Türklerin hâkim oldukları dönem, doğu ve batı arasındaki ilişkiler konusunda en parlak yılların yaşandığı dönem olmuştur. İpek Yolu'nun doğu bölümünde yani Doğu Türkistan ve Çin'de, Roma paralarının bulunması özellikle devrin Gök-Türk ve Sasanî siyasetinden bağımsız gelişmemiştir. İpek Yolu konusundaki Gök-Türk, Sasanî rekabeti ve Doğu Roma'nın bu konuda Gök-Türklerle birlikte hareket etme isteği, gerek siyasal gerekse iktisadî çıkarların İpek Yolu'nda şekillenmesinden kaynaklanmaktadır. Bu yüzden bu döneme dair İpek Yolları'nda bulunan Bizans'ın altın paraları, devrin siyasî havası ve koşullarıyla ilişkilidir.

M.S. 6. yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğu'na ait çok fazla altın para doğu devletlerinde de veran etmekte idi. Bu nedenle Merkezî Asya'da bulunan Turfan'da, Roma İmparatorluğu'na ait altın sikkeler, paralar ve Sasanî Devleti'ne ait gümüş paraların bulunmuş olması bir tesadüf değildi (Harada, 1970: 42). Muhtemelen Sui ve T'ang dönemindeki batı bölgeleri ile ilgili olan yoğun ticari trafik ve Doğu Roma, Sasanî devletlerindeki kültürel durum, Çinli tüccarların da dikkatini çekmiş ve Çin'de, Doğu Roma hakkında hikâyeler de uydurulmuştu. Sui İmparatoru Yang-ti, Çin ve Frum (Bizans) arasında doğrudan ticarî ilişkileri başlatmak istemiş fakat bunda başarılı olamamıştır (Harada 1970: 44). Yine de Bizans paraları Çin topraklarına gelmeyi başardı. Bu konuda aracı rolü yine tüccar toplulukların oynamış olması muhtemeldir. 1953 yılında, Shan-hsi Eyaleti'nde Ti-chang-wan Hsien-yang'da bir Sui mezarında Roma paraları bulundu.

Bu mezarın Tu-ku Lo'ya yani Prenses Tu-ku'nun en büyük abisine ait olduğu bilinmektedir. Bu prenses Sui imparatoru Wen-ti'nin (581-604) eşi idi. Tu-ku Lo ise Liang-chou bölgesinin idarî ve askerî yöneticisi idi. Burada bulunan altın paralar İmparator II. Justinianus zamanında (565-578) darp edilmişti. Tu-ku Lo'nun, Liang-chou'da idarî olarak görev yaptığı dönemde altın paraları elde edip muhafaza ettiği anlaşılmaktadır (Harada 1970: 42). Liang-chou'da görev yapan Tu-ku Lo'nun mezarında altın paraların bulunması, tarihî süreç de uygun bir durumdur. Çünkü daha önceki devirlerde olduğu gibi bu yüzyılda da, Çin ve batı arasındaki ticaretin en önemli duraklarından biri Kan-su bölgesi idi. Doğu Roma İmparatorluğu'na ait başka bir altın para 1956 yılında Shan-hsi Eyaleti'ndeki Hsi-an'ın batı kıyısında bulunan Tu-men kasabasında kazılan bir T'ang mezarlığında bulunmuştur. Mezar çevresindeki duvar resimlerinde bekleyen kadın kıyafetlerinden onun T'ang Hanedanı'ndan 7. yüzyılda yaşayan İmparator Kao-tsung (649-683) veya İmparatoriçe Wu Tse-t'ien (Wu-hou) dönemiyle (690-705) çağdaş olduğu anlaşılmaktadır (Harada 1970: 42).

Sogdluların Madenî Paraları

İpek Yolu'nun mahir tüccarları olan Sogdlular ve ekonomileri hakkındaki önemli ipuçları Çin yıllıklarında yer almaktadır. Burada kendileri açıkça tarif edilmeseler de bahsedilen coğrafyada yaşayan ve ticarete mahir olan insanların arasında Sogdluların olması kuvvetle muhtemeldir. Kaynakların belirttiğine göre *"Ta- yüen [Devletinin] batısından An-hsi Devletine kadar değişik diller konuşulmasına rağmen genellikle bu diller birbirine benzediğinden bu çevredeki insanlar birbirini anlayabiliyordu. Demirden araç gereç yapmasını bilmezlerdi. Fakat daha sonra Han elçilik heyetinden kaçıp sığınan askerler [onlara] savaş aleti yapmasını öğretmişlerdi. Han [Devleti'nden] altın ve gümüş aldıklarında [bunları] para değil eşya yapımında kullanmışlardı"* (Onat 2012: 41; Hirth 1917: 108; Grott ve Asena 2010: 241; Ögel 2015: 436). Shih-chi'de bulunan ifadeleri aktaran Shiratori de çalışmasında; bu dönemde Çinli elçiler veya sığınmacılar dökme silahlar yapma sanatını onlara öğretilene kadar, Ta-yüan'ın (Fergana) para eritme sanatını veya döküm metal eşyalar yapmayı bilmediğini belirtmektedir (Shiratori 1930: 36-37). Böylece M.Ö. 2.yüzyılda Sogdluların, en azından Partlar kadar dikkat çekici oranda madenî paraları olmadığı anlaşılmaktadır.

Daha sonraki süreçte İpek Yolu'nun mahir tüccarları olan Sogdlular, Baktriya üzerinden Hindistan'a yapılan ticarete de etkin olmalı idiler. Bu nedenle Sogdluların da para basımı konusunda teknik gelişmeler yaşadıkları anlaşılıyor.

Sogdluların madeni paralar bastıkları bilinmekle beraber, onlar çoğu zaman Partlar veya Sasanîler gibi belirgin nitelikteki paraları ile tasvir edilmemişlerdir. Onların da ipeği para olarak kullanma eğilimi gösterdikleri, özellikle Gök-Türk çağında ve onlarla olan ilişkilerinde bu özelliklerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Kurdukları kolonilerle İpek Yolu'nun her bölgesinde var olan bu tüccar topluluk, yaşadıkları coğrafyanın iktisadî şartlarına uyum sağlamak konusunda da son derece yetenekli idi. Sasanîlerde var olan güçlü ve merkezî bir devletten mahrum olan Sogdlular, belki de bu nedenle onlarınki kadar geçerli madenî paraların sahibi olamadılar. Üstelik anlaşıldığı kadarıyla kendi ticarî girişimlerinde de Sasanî gümüş paralarını sıkça kullandılar.

Sogdluların kullandıkları paralar konusunda en ilginç örneklerden biri 4. yüzyılın başlarında yazıldığı düşünülen antik mektuplarda bulunmaktadır. 4. yüzyılın başlarında Sogdlu, Miwnay, Tun-huang'da yaşayan Sogdlu bir kadını ve ünlü Sogd mektuplarının 1 ve 3'üncüsü ona aitti. Miwnay, kocası tarafından terk edilmiş ve üç yıl Tun-huang'da sıkışmış, oradan çıkamamıştı. Hansen'in belirttiğine göre, kervanlarla buradan ayrılmak için beş kez fırsat bulmuş, fakat yolculuk için yeterli parası yani yirmi stater'⁶ olmadığı için bunu gerçekleştirememişti (Hansen 2012: 118). Miwnay'ın ihtiyacı olduğu belirtilen paranın niteliği tam olarak bilinmemektedir.

İpek Yolu'nun mahir tüccarları olarak Sogdluların gelişen tarihî süreç boyunca para ekonomisinin bir parçası haline geldiklerini anlamak zor değildir. Fakat para basımı ve değeri konusunda Sasanîler kadar başarılı olamayan Sogdlular, tüccar olarak gerçek etkinlik ve güçlerine de özellikle Gök-Türk Devleti'nin siyasî ve askerî gücü altında ulaşmışlardır. Para basımı konusunda da bu desteğin izleri görülmektedir. Babayar'ın ifade ettiği üzere; Semerkant ve Buhara'nın 6.-8. yüzyıllarda bastırılan sikkelerinde Türk-Sogd karışımı hükümdar tasvirleri görülmektedir (Babayar 2015: 184). Bu durum ticarî yaklaşmanın para ekonomisi üzerindeki yansımaları olarak kabul edilebilir. Yine Sogd paraları konusunda Arap işgalleri zamanı yani 7. yüzyıl ve sonrasına dair kayıtlar bulunmaktadır. Batı Türkistan'da (Maveraünnehir'de) Arap işgalleri çağında Sogd ve Semerkant paraları vardır. Ayrıca bu dönemde Buhara paraları da (Buhar

---

⁶ Stater; 14,11 gram ağırlığında Lidya sikke birimidir. Elektron, gümüş ve altın olarak muhtemelen Sardis'te basılmışlardır. (Tekçam 2007: 209). Fakat buradaki anlamı İran iktisadî dünyası ile ilgili olmalıdır. Kaynaklara göre stater; dirhem ve miskalin ilk çağlardaki tanımı, Babil'in iki avuç dolusunu ifade eden men'e (manah) kadar götürülebilir. Bu ölçü 505 gram olup altmışta birine şekel deniyordu. Bu gümüş şekel İran'da stater, Yunan'da tetradrachm (4 drahmi) sayılıyordu (Sahilli-oğlu 1994: 369).

Hudat parası diye adlandırılır) bulunmaktaydı. Buhar Hudat paraları üzerindeki alfabe, 4. yüzyıla tarihlenen “Eski Mektuplardaki” Sogd alfabesine son derece yakındır (Frye, 1950: 109-110). Buhar Hudat diye bilinen Drahmiler, Dirhemler hakkında 1819 yılından beri çalışmalar yapılmaktadır. Buna göre Buhar Hudat adında 4 tip para bulunmaktadır:

- 1) Buhar Hudat Drahmisi; Buhara’da eritilmiş, darp edilmiştir.
- 2) Buhar Hudat tipinde Drahmiler; Semerkant’ta eritilmiş, darp edilmiştir.
- 3) Arap-Sogd Drahmileri; Araplar tarafından Merkezî Asya’da darp edilmiştir.
- 4) Buhar Hudat tipinde veya Siyah Dirhemler; Samanîlerde eritilmiş, darp edilmiştir (Federov 2007: 153).

Sogd paraları konusunda en zengin kentlerden birinin Pencikent olduğu anlaşılmaktadır. Arkeolojik site Pencikent, Semerkant’ın 60 km doğusunda konumlanmıştır. Burası eski Sogdiana’nın merkez bölgelerinden biridir. Buradaki yapılarda bulunan duvar boyaları ve heykeller, 5. ve 8. yüzyıl arasına tarihlendirilir (Marshak ve Raspapova 1994: 206). Pencikent kazılarında bulunan anahtarlar, ağaç eserler ve paralar da epey bir yekûn tutmakla birlikte, bulunan Sogd paraları önemlidir (Ögel, 2003: 183). 721 yılında Pencikent’in lokâl yöneticisinin adı Devastiç idi. Bu kişi “Sughd’un kralı, Semerkant’ın lordu” unvanlarıyla yaklaşık on dört yıl süreyle taç giymişti (Hansen 2012: 135). Pencikent kazılarından da anlaşılacağı üzere 8. yüzyılın ilk on yıllarında, Batı Türkistan’daki Arap istilaları ile pek çok şehir ve kasaba zor duruma düşmüş ve bu nedenle çok sayıda Sogdlu buralardan göç etmişti. Bunların çoğu Merv, Nişabur, Bağdat ve Samarra gibi kentlere gittiler. Yine de 722’ye kadar hüküm süren Devastiç’in paraları aynı bölgelerde çok miktarda bulunmuştur. Bölge insanı 770 yılında zorlu bir süreçten sonra, Arap paralarını kullanmaya başlamıştır (Krippes 1991: 72).

Sikkeler dışında gerek Sasanîli tüccarların gerekse Sogdluların gümüşten imal edilmiş çeşitli kaplar ve kâseleri İpek Yolları’nda deveran ettirdikleri anlaşılmaktadır. Genel olarak söylemek gerekirse Sogd gümüş kapları, kuzey ve güney Rusya’da, Türkistan ve Çin’de bulunmuştur. Bunlar genellikle Sasanîlere ait örneklerle birlikte idiler, fakat bu kaplar asla İran da bulunmadı. Çünkü İran yönetiminin Sogdlu tüccarlara düşman oldukları bilinmektedir. Sogdlular ticarî konularda İranlı tüccarların başlıca rakipleri idiler (Marshak 1999: 104). Sasanîlere ait olan gümüş kâse ve kaplar ise, saflık ve değer konusunda kendi paralarına denk görülmemiştir. Çünkü bunlar fonksiyonel malzemelerdi ve Sasanî paralarında olduğu gibi bir devlet standardı da yoktu (Frye 1993: 74).

Türklerin Madenî Paraları

Türkler daha Hun çağından itibaren iktisadî ilişkilerinde en önemli para unsuru olarak at, ipek karşılığını kullanmışlardı. Gök-Türk döneminde İpek Yolları'nın büyük kısmına hâkim olarak ve Uygur çağında T'ang Hanedanı üzerinde hâkimiyet tesis ederek istedikleri miktarda ipeği elde etmişlerdi. Onlar İpek Yolu üzerindeki varlıklarında çoğu zaman ipeği para olarak kullanmışlardı. Bununla birlikte gerek Gök-Türk gerek Uygurlardan bahseden kayıtlar Türklerin altın ve gümüşü elde ettiklerinden ve kullandıklarından da bahsetmektedirler.

Türk tarihinde en erken sikke örnekleri ise Hindistan'da da yaşamış olan Akhunlara ait olan paralar olarak kabul edilir ve bu paralar şekil itibariyle son derece güzeldir. Akhunlardan sonra az sayıda Gök-Türk parasına da rastlamaktayız. Daha sonraki dönemlerde Türğişlere ve Hazarlara ait paralar da bulunmaktadır (Baykuzu 2008: 2). Burada madenî paraların ortaya çıkması konusunda İpek Yolu hâkimiyetinin etkisi olmalıdır. Akhun paralarının ortaya çıkması da onların İpek Yolu ile olan ilişkilerinin bir sonucu olmalıdır.

Türk tarihi bakımından ayrıca Batı Gök-Türk dönemine ait sikkeler ünlüdür. Esas çoğunluğu Çaç (Taşkent) bölgesinde, bir kısmı ise Fergana Vadisi'nde basılmış bu sikkeleri "*Batı Gök-Türk Hakanlığının has sikkeleri*" olarak tarif etmek mümkündür (Babayar 2015: 197). Fergana'nın 7.-8. yüzyıllara ait sikkelerinin bir kısmında Gök-Türkçe ve Sogdça yazının beraber görülmesi, ayrıca Sogdça yazılı sikkelerde Kağan unvanıyla beraber Batı Gök-Türk damgasının yer alması önemlidir (Babayar 2015: 195-197).

Sonuç

"İpek Yolları" tarifi, ticarî değer diğer tüm değerlerden daha ön planda olduğu bir kavramı işaret etmektedir. Bu ticarî rotalar dünya tarihinde kültürel ve dinî pek çok gelişmeye neden olmuş ve önemli sonuçlar doğurmuştur. Fakat tüm bunların iktisadî ve siyasî amaçları gerçekleştirmek amacıyla başladığı unutulmamalıdır. Bu nedenle tüm tarifler içerisinde anlam zenginliği bakımından üzerinde durulması gereken husus da budur. Bunun en açık yansıması ise ekonomik bir araç olan paranın değeri ve kullanımında kendini göstermektedir. Burada Hint, Roma, İran ve Çin devletleri, paraları ve iktisadî malzemeleri ile bu alanda var olurken Türkler daha çok siyasal hâkimiyet ve egemenlik üzerinden varlıklarını hissettirmişlerdir. Onlar çoğu zaman ipeğin kendisini döviz olarak kullanmışlar ve bunu Çin'le yapılan çeşitli ticaret ve ilişkiler sonucunda elde etmişlerdir.

Bu konuda hâkim olunan coğrafyanın ve yaşam merkezlerinin para basımı tekniğinde ve anlamında kesin ve kati bir etkisi olmalıdır. Doğuda Çin'den batıda Doğu Roma'ya kadar ulaşan ticarî ağlar sayesinde Doğu Roma paraları veya Hint paraları İpek Yolu üzerinde karşılık bulmuştur. Bir Türk devleti olan Akhunlar da bu ticarî ağın bir parçası olarak kendi paralarını basmışlar, Gök-Türkler de benzer biçimde bu para ekonomisinin içerisinde yer almışlardır. Fakat Türk devletlerinde ipeğin maddî olarak daha çok rağbet gördüğü anlaşılıyor ki, Gök-Türk Devleti'nin Akhun, Sasanî ve Bizans ilişkilerinde de bu değerın siyaseti şekillendirdiği açıkça görülmektedir. Çinliler bakır ve bronz, Baktriya bölgesi sakinleri ile Hintliler ise daha çok altını, madenî para olarak kullanmışlardır. Sasanî gümüş paraları madeni değeri sebebiyle her zaman rağbet gören bir döviz olmuştur. Bu nedenle farklı toplumlara ait tüccar kesimin ticarî faaliyetlerinde bu gümüş paraları kullandıkları görülmüştür. Part ve Sasanî devletlerinde gelişmiş bir para ekonomisinin var olduğu anlaşılmaktadır. Bu, özellikle Sasanîlerin ekonomik olarak "sabit ve yüksek değerle", "sürdürülebilirlik" gibi iktisadî kavramların önemini erken dönemlerde anlamalarıyla açıklanabilir. İpek Yolları'nın meşhur tüccarları olan Sogdlular ise ticarete son derece mahir olmalarına rağmen para ekonomisi ve para basımı konusunda Partlar ve Sasanîlerin gerisinde kalmışlardır. Üstelik ticarî faaliyetlerinde Sasanîlerin gümüş paralarını da sıkça kullandıkları anlaşılmaktadır. İpek Yolu ekonomisi ve paraların dağılması sürecinde en önemli merkezlerden birinin Doğu Türkistan sahası olduğu anlaşılmaktadır. Kaşgar, Aksu, Hotan, Kuça ve Karaşar gibi merkezlerin yanında özellikle Turfan bölgesinin bu konuda son derece önemli bir alan olduğu anlaşılmaktadır. Burası bakır, bronz ve gümüş paraların kullanımı konusunda eski çağlardan başlayan ve zamanla gelişen tarihî sürecin tüm izlerini yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda paraların iktisadî etki alanlarını ve geçerliliğini de tarif eder.

KAYNAKÇA

- 📖 Babayar, Gaybullah. "Ortaçağlar Boyunca Özbekistan'da İpek Yolu'nun Oynadığı Tarihi Roller", *İpek Yolu*, Ed. Ahmet Taşağıl, İstanbul: TKHV, 2015. 179-200.
- 📖 Baykuzu, Tilla Deniz. "Geç Dönem (IV-V.YY) Asya Hun Devletleri Sikkeleri", *Tarih Dergisi*, S.45, İstanbul (2008): 1-26.
- 📖 ----- . "Turfan'dan Kaşgar'a İpek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri", *İpek Yolu*, Ed. Ahmet Taşağıl, , İstanbul: TKHV, 2015: 59-85.
- 📖 Beckwith, Christopher I. "The Impact of the Horse and Silk Trade on the Economies of T'ang China and the Uighur Empire, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. XXXIV. No: 3, (1991): 183-198.
- 📖 Behera, Subhakanta. "India's Encounter with the Silk Road", *Economic and Political Weekly*, Vol. 37, No. 51, (2002): 5077-5080.
- 📖 Bielenstein, Hans. *Diplomacy and Trade in The Chinese World 589-1276*, Brill Academic, 2005.
- 📖 Chavannes, Edouard. *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev: Mustafa Koç, İstanbul: Selenge, 2007.
- 📖 Cosmo, Nicola Di. "Han Frontiers; Toward an Integrated View", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 129, No: 2, (2009): 199-214.
- 📖 Çandarlıoğlu, Gülçin. *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü, Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, İstanbul: TDAV, 2004.
- 📖 Dale, Stephen F. "Silk Road, Cotton Road or... Indo-Chinese Trade in Pre-European Times", *Modern Asian Studies*, Vol. 43., No.1, *Expanding Frontiers in South Asian and World History: Essay in Honour of John F. Richards*, Cambridge University Press, (2009): 79-88.
- 📖 De La Vaissiere, Etienne. *Sogdian Traders*, Trans. James Ward, Ed. Denis Sinor-Nicola Di Cosmo, Handbook of Oriental Studies-Section Eight Central Asia, Brill, Leiden-Boston, 2005.
- 📖 Eberhard, Wolfram. *Çin Tarihi*, Ankara: TTK, 2007.
- 📖 Ecsedy, Hilda. "Trade and-war Relations Between the Turks and China in the Second Half of the 6th Century", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungarica*, Vol. 21., No: 2 (1968): 131-180.
- 📖 Ercilasun, Konuralp. "Eski ve Orta Çağlarda Tacikistan Coğrafyası ve İpek Yolu", *İpek Yolu*, Ed. Ahmet Taşağıl, İstanbul: TKHV, 2015. 135-154.

- 📖 Ersöz, Emine. *Manu Kanunnamesine Göre Hinduizm*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- 📖 Federov, Michael. "On the Portraits of the Sogdian Kings (Ikhshids) of Samarqand", *Iran*, Pub. Taylor - Francis Ltd., Vol. 45, (2007): 153-160.
- 📖 Frye, Richard N. "Additional Notes on the Early Coinage of Transoxiana," *Museum Notes (American Numismatic Society)*, Vol. 4, (1950): 105-114.
- 📖 Frye, Richard N. "Sasanian-Central Asian Trade Relations", *Bulletin of the Asia Institute, New Series, Vol 7, Iranian Studies in Honor of A.D. H. Bivar*, (1993): 73-77.
- 📖 Grenerd, Frantz. "Iranian Gods in Hindu Garb: The Zoroastrian Pantheon of the Bactrians and Sogdians, Second-eight Centuries", *Bulletin of the Asia Institute, New Series, Vol. 20*, (2006): 87-99.
- 📖 Groot, de M. ve G. Ahmetcan Asena, *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, İstanbul: Pan, 2010.
- 📖 Gumilëv, L. N. *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge, 2004.
- 📖 Hansen, Valerie. "The Silk Road Project Reuniting Turfan's Scattered Treasures", *Bibliographie de Sinologie, Nouvelle serie*, Vol. 17, (1999): 63-73.
- 📖 Hansen, Valerie. *Silk Road*, New York: Oxford University Press, 2012.
- 📖 Hansen, Valerie ve Rong Xinjiang. "How the Residents of Turfan used Textiles as Money 273-796 CE", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 213, Issue 02, (2013): 281-305.
- 📖 Harada, Yoshida. "East and West, 1. The Currency of Coins", *Toyo Bunko*, Tokyo, (1970): 39-58.
- 📖 Hirth, Friedrich. "The Story of Chang K'ien, China's Pioneer in Western Asia: Text and Translation Chapter 123 of Ssi-ma Ts'ien's Shih-ki," *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 37, (1917): 89-152.
- 📖 Kautilya, *Arthashastra*. Ed. L.N. Rangarajan, India: Penguin Books, 1992.
- 📖 Kirilen, Gürhan. *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*, Ankara: Gece Kitaplığı, 2015.
- 📖 Krippes, Karl. "Sociolinguistic Notes on the Turcification of the Sogdians", *Central Asiatic Journal*, Vol. 35, No: 1/2, (1991): 67-80.
- 📖 Lalitha, V. "The Silk Route", *Proceeding of the Indian History Congress*, Vol. 52, (1991): 894-902.
- 📖 Liu, Mau-tsai. *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Çev. Ersel Kayaoğlu – Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge, 2006.

- 📖 Marshak, Boris I. "A Sogdian Silver Bowl in the Freer Gallery of Art", *Asia Orientalis*, Vol. 29, (1999): 101-110.
- 📖 Marshak, B.I. ve V.I. Raspopova, "Worshippers From the Northern Shrine of Temple II, Panjikent", *Bulletin of the Asia Institute, New Series*, Vol. 8, *The Archeology and Art of Central Asia Studies From the Former Soviet Union*, (1994): 187-207.
- 📖 Mather, Richard B. "Chinese and Indian Perceptions of Each Other between the First and Seventh Centuries", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 112, No.1 (1992): 1-8.
- 📖 Narain, A.K. "İç Asya'da Hint Avrupalılar", Çev. Levent Köker, *Erken İç Asya Tarihi*, Der. Denis Sinor, Ankara: İletişim, 2014.
- 📖 Onat, Ayşe. *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Ankara: TTK, 2012.
- 📖 Ögel, Bahaeddin. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: TTK, 2003.
- 📖 Ögel, Bahaeddin. *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: 1, 2, Ankara: TTK, 2015.
- 📖 Puri, B. N. "Central Aia and its People's Role in Ancient Indian History", *Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*, Akadémiai Kiadó, Budapest, (1979): 181-186.
- 📖 Rong, Xinjiang. "The Name of So-called "Tumshuqese" Language", *Bulletin of the Asia Institute, New Series*, Vol. 19, *Iranian and Zoroastrian Studies in Honor of Profs Oktor Skjaervø*, (2005): 119-127.
- 📖 Sahillioğlu, Halil. "Dirhem", *TDV İslam Ans.*, Cilt: 9, (1994): 368-371.
- 📖 Shiratori, Kurakichi. "On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t'u Wang and His Metal Statues for Heaven-worship", *Toyo Bunko*, (1930): 1-77.
- 📖 So, K. H. Francis. "Travels, Contact and Conversion: Chinese Rediscovery of the West", *Monumenta Serica*, Pub. Taylor-Francis Ltd, Vol. 54, (2006): 165-184.
- 📖 Stein, Aurel. "Central-Asian Relics of China's Ancient Silk Trade", *T'oung Pao*, Second Series, Vol. 20, No. 2, (1921): 130-149.
- 📖 Taşağıl, Ahmet. "İpek Üretimini Keşfi ve İpek Yolunun Başlaması", *İpek Yolu*, Ed. Ahmet Taşağıl, İstanbul: TKHV, 2015: 13-28.
- 📖 Tekçam, Tamay. *Arkeoloji Sözlüğü*, İstanbul: Alfa, 2007.

- 📖 Tulay, Ahmet S. *Genel Nümizmatik Sözlüğü*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001.
- 📖 Uhlig, Helmut. *İpek Yolu Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*, İstanbul: Okyanus, 2000.
- 📖 Williams, Ursula Sims. "The Silk Road: Trade, Travel, War and Faith", *Bulletin of the Asia Institute, New Series*, Vol. 15, (2001): 163-170.
- 📖 Zhang, Guangda - Rong Xianjiang. "A Concise History of the Turfan Oasis and Its Exploration", *Asia Major, Third Series*, Vol. 11, No.2, (1998): 13-36.